

Zoja Skušek

ZADREGE S STARŠI

BIOLOŠKI IN SOCIALNI STARŠI V LUČI NOVIH REPRODUKTIVNIH TEHNOLOGIJ

Nekako sredi 80-tih let je medicinska tehnologija na področju novih reproduktivnih praks tako napredovala, da je prisilila državne aparate t. i. modernega sveta, zlasti pravne in medicinske (etični del medicine), da na novo razmislijo nekatere premise, ki zadevajo tradicionalne pojme o očetovstvu, materinstvu, nasledstvu in dedovanju. Postavila je pod vprašaj stare biološko-genetske koncepte očetovstva in materinstva in odprla vprašanja, ali je mogoče biološko materinstvo/očetovstvo ločiti od socialnega.

Čeprav je to na videz strogo medicinska problematika, se z njo ukvaramo, ker menimo, da je bila polemika o tej temi, ki se je razvnela v številnih evropskih in drugih državah, enkratna priložnost za testiranje (na največjem vzorcu) idej, ki so »ljudem najbolj pri srcu«, saj zadevajo najbolj intimne odnose – družino, starševstvo itn. –, in za katere radi mislimo, da so »naravni«. Antropologija nas uči, da socialnega ni mogoče zreducirati na biološko, in čeprav nikakor ne mislimo priporočati receptov iz drugih kultur, pa bi nam ti vendarle lahko pomagali razkriti temelje in meje naših kulturnih predpostavk. Ali, kot pravi P. Riviere, pomagalo bi, če »bi si sneli plašnice in zagledali svoje probleme v širši perspektivi« (Riviere: 1985).

KAJ SO NRT (NEW REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES, NOVE REPRODUKTIVNE TEHNOLOGIJE)

Medicinski strokovnjaki delijo AI (Artificial Insemination, artificialno inseminacijo, umetno osemenitev¹) na AIH (by husband, homologna osemenitev) in AID (by donor, heterologna osemenitev). Bazična tehnika AI je zelo preprosta: v žensko vagino ali uterus na »umeten« način (ki ni spolni akt) vbrizgajo ejakulat. Veterinarji to tehniko poznajo že dolgo in je danes že popolnoma sprejeta.

IVF (in vitro fertilisation) je tehnika, ko s pomočjo laparoscopa vzamejo »zrelo« jajčece iz jajčnika, tik preden bi se jajčece samo izločilo. Jajčece je potem in vitro pomešano s semenčicami. Če pride do oploditve, potem jajčece spet vstavijo v uterus. Navadno se sicer dela IVH z gametami poročenega para, vendar pa ta tehnika odpira veliko več možnosti: lahko je darovano jajčece, lahko sperma, lahko oboje.

Surogatstvo ali nadomestno materinstvo je praksa, ko ena ženska rodi otroka za drugo; ta, ki je otroka naročila, po rojstvu prevzame otroka od matere, ki ga je nosila in rodila. Možnosti za kombiniranje je tudi tukaj veliko: AI z »očetom«, ki je otroka naročil; vstavev embrija, ki je formiran iz gamet staršev, ki so otroka naročili; vstavev embrija, ki je formiran iz jajčeca matere, ki je otroka

¹ Za slovensko terminologijo smo si pomagali s člankom Zdravka Ograjenška (gl. Literaturo).

naročila, in iz semenčice darovalca; AI z anonimnim darovalcem; oploditev s semenom soproga ženske, ki otroka nosi (v tem primeru ne bi bila potrebna tehnološka intervencija).²

ZGODOVINA POSEGOV

Skoraj vse družbe poznajo tako ali drugačno »nadzorovanje rojstev«, vendar je bilo to področje vse do pred kratkim v glavnem domena žensk; medikalizacija prokreacije se je začela šele z začetkom tega stoletja. Ker je tehnika AI tako preprosta, ni nič nenavadnega, da so v Angliji že leta 1791 uspešno opravili umetno oploditev z možjevo spermom.³ Leta 1804 je uspeh ponovil dr. Thouret v Franciji. Tehniko so uporabljali v primerih, ko spolni akt ni bil mogoč zaradi soprogove nezmožnosti. Prva uradna prepoved je prišla leta 1880 iz Bordeauxa, v razsodbi pa je bilo rečeno, da je tehnika žali »zakone narave« in dostojanstvo zakona. Leta 1897 jo je prepovedala tudi sveta stolica, češ da gre hkrati za prokreacijo brez spolnega odnosa in masturbacijo, kar je oboje zoper zakone narave. Prepoved cerkve je vplivala na zmanjšanje števila posegov v Franciji, ni pa vplivala na njihovo izvajanje v ZDA. Leta 1884 je dr. Pancoast izvedel prvo umetno oploditev z darovalčevim semenom.⁴ Z odkritjem Kraus-Oginove metode je imela tehnika umetne oploditve še boljše rezultate, saj so postali znani dnevi, ko ima tehnika boljše možnosti za

uspeh. Leta 1953 sta Bunge in Sherman opravila prvo uspešno oploditev z zmrznjeno spermom in v ZDA so se pojavile prve semenske banke. Oploditev in vitro je bila prvič opravljena pri ljudeh leta 1969. Leta 1978 se je rodil v Angliji prvi otrok, spočet in vitro. Amerika je dobila prvega otroka iz epruvete leta 1984, mesec pozneje Avstralija (iz zmrznjenega embrija). Pot je bila odprta.

KOMISIJE IN ZAKONODAJA

Večina zahodnoevropskih držav, pa tudi ZDA, Avstralija, Brazilija itn. so oblikovale posebne komisije, sestavljene iz strokovnjakov za vsa področja, ki so tako ali drugače povezana s področjem novih reproduktivnih tehnologij; pomagale naj bi parlamentom pri sprejemanju ustrezne zakonodaje. Komisije so spremljale tudi reakcije javnega mnenja bodisi s pomočjo medijev, bodisi tako, da so vabile posameznike, naj se pismeno izrečejo o problematiki.⁵ Sestava teh komisij ustrezno odseva problematiko, ki naj bi jo te komisije preučevale, zato ni prav nič nenavadno, da so poročila, ki so jih te komisije posredovale, taka, kakršna pač so: polna netematiziranih predpostavk, nesmislov, dvoumnosti, rasizma, seksizma itn.⁶ S precejšnjo verjetnostjo lahko menimo, da so člani komisij predstavljali »javno mnenje«, se pravi krog idej in mnenj širše družbe.

S katerimi vprašanji so se ukvarjale komisije? Pri AIH niso v glavnem

² Pravna podlaga, ki pri nas ureja to področje, je Zakon o zdravstvenih ukrepih pri uresničevanju pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok, Ur. list, št. 11, 19. 5. 1977.

³ O zgodovini reprodukcije in raznih tehnik, povezanih s tem, cf.: A. McLaren (1984) in L. Gordon (1976), oboje passim.

⁴ Hkrati ko je v ZDA gibanje proti splavu kriminaliziralo abortus, so sprejeli prve sterilizacijske zakone, ki so poskušali omejiti reprodukcijo duševno bolnih in telesno prizadetih – v glavnem je šlo za imigrante in črnce – in tako ohraniti kvaliteto »rase«. Za drugi sterilizacijski val, ki je preplaval ZDA v 50-tih letih, cf. A. Clarke (1984: 188-203).

⁵ Glede etičnih in pravnih vprašanj, ki so se ob tej problematiki zastavljala članom komisij zahodni Evropi, se bomo opirali na angleško poročilo Warnock Committee (1984).

⁶ Angleška komisija je bila sestavljena iz 16 članic in članov (7 žensk, 9 moških), od tega so bili v večini zdravniki, čeprav so bile zastopane tudi druge stroke: pravo, teologija in socialno delo. Sodelovalo je še 350 različnih organizacij in 695 posameznic in posameznikov je komisiji pismeno sporočilo svoje mnenje. Seveda se niso posvetovali ne z antropologi ne z zgodovinarji. Še bolj zanimiva je sestava španske komisije: med 36 članicami in člani, ki naj bi podali ekspertize za področja prava, biologije, genetike in etike, sta bili 2 ženski, 1 zdravnica in 1 pravica. Od 8 filozofov, ki so bili povabljeni k sodelovanju, so bili 4 iz katoliške univerze v Comillasu, 1 je bil profesor cerkvenega prava iz Navarre in 1 specialist za kanonsko pravo.

našli nič motečega: navsezadnje ga uporabljajo pri parihi, ki so plodni, pa iz takega ali drugačnega razloga »naravna« oploditev ni mogoča. Bilo je sicer nekaj reakcij, češ da je to »nenaraven« poseg in da je masturbacija greh, vendar pa se komisije niso menile za te pripombe, ki so v glavnem prihajale iz cerkvenih krogov. Angleška komisija je celo menila, da naj se tisti, ki imajo moralne zadržke do posega, AI izogibajo, vendar pa naj s svojim mnenjem ne ovirajo drugih.⁷ Komisiji je delala preglavico samo možnost, če bi vdova hotela biti oplojena z zmrznjeno spermo svojega pokojnega soproga. Komisija je menila, da bi to »lahko povzročilo hude psihološke probleme tako pri otroku kot pri materi«.

Za vse, ki se ukvarjajo s problematiko očetovstva, je posebno zanimiva AID. Ta tehnika namreč predpostavlja, da je moški sterilni (ali da je prenašalec kakšne dedne bolezni) in da torej ne more biti biološki oče. Ženska je v tem primeru oplojena s spermo darovalca, ki je navadno anonimni. Legalni status posega je nejasen. Že leta 1948 je canterburyjski nadškof zahteval, da poseg prepovejo kot zločin. Leta 1960 je angleška vladna komisija AI močno odsvetovala. Tako da leta 1984, ko je komisija predložila svoje poročilo, poseg sicer ni bil prepovedan, vendar pa je bil otrok, ki se je rodil kot rezultat AI, nezakonski. V očeh zakona je bil namreč oče biološki oče, socialni oče pa ni imel starševskih pravic in dolžnosti, njegova vloga ni bila priznana. Pripombe zoper AID so izhajale iz tega, da je otrok biološko ženini in darovalčevi in da soprog ne sodeluje pri prokreaciji.

Druga vrsta pripomb je vztrajala pri tem, da AID vpeljuje v zakonski odnos tretjo stranko in tako ogroža stabilnost družine (tehnološko prešuštvo?). Angleška komisija je vzela AID pod zaščito, spet z mnenjem, da te tehnike tisti, ki je iz moralnih razlogov nočejo prakticirati, tako ne bodo uporabljali, da pa ne bi smeli s

svojim stališčem ovirati drugih. Za nas je pomembno to, da je komisija s težkim srcem (»zavedamo se, da nas bodo obdolžili, da hočemo legalizirati fikcijo«) predlagala zakonsko spremembo, ki zadevajo očetovstvo. Otroku, rojenemu s pomočjo tehnike AID, naj bi bil tako priznan status zakonskega otroka »of its mother and her husband«, svoje (biološke) matere in njenega moža. Kot pogoj so zapisali, da se mož s posegom strinja.

IVF je poseg, ki ga navadno naredijo poročenemu paru, vendar pa tehnika odpira najširše možnosti kombiniranja, saj lahko gre za AIH, AID ali surogatstvo, le da oploditev poteka v epruveti. Pripombe so bile enake, za prvi poseg, da je nenavaden in proti božji volji, za drugega, da v zakon vpeljuje tretjo stranko. Komisija je tudi bila mnenja, da je darovanje jajčeca podobno darovanju semena in da ima pravice do otroka mati, ki ga nosi, biološka mati (darovalka) pa izgubi vse pravice. Možnost je tudi darovanje embrija, če sta sterilna oba starša, možnost, ki jo je komite opisal kot »verjetno najslabšo možnost darovanja« (Warnock 1984: 40). Predpostavljamo lahko, da zadržki komiteja temeljijo na odsotnosti biološke vezi med staršema in otrokom. Riviere sodi, da je splošno mnenje, da adoptirani otroci (ki tudi nimajo bioloških vezi s svojimi socialnimi starši) zato trpijo za nekakšno insuficienco (Riviere 1985: 4), iz medkulturne perspektive videti kot »self-fulfilling expectation« (stvar se zgodi že zaradi tega, ker jo pričakujemo).

SUROGATSTVO

Surogatstvo, nadomestna/naročena nosečnost, je praksa, da ena ženska nosi otroka za drugo. Po rojstvu prevzame otroka tista, ki je nosečnost »naročila«. Praksa se nas, ki se ukvarjamo z očetovstvom, sicer neposredno ne dotika, vendar pa je dragocen kazalec zaradi izjemno odklonilnih stališč tako med eksperti kot med

⁷ Pri podatkih glede Warnock Report se opiramo na že omenjeni članek P. Riviera (1984). Riviere je hkrati predsednik angleškega antropološkega društva.

»navadnimi« ljudmi.⁸ Zanimivo je, da se je polemika v komisiji vrtela okoli tesnih vezi, ki vežejo nosečo mater na otroka, okoli človeškega dostojanstva matere, ki uporablja svoj uterus v profitne namene, o tem, da je nadomestnost slaba za otroka, ker ima trdne vezi z žensko, ki ga je donosila (ne glede na to, kdo je prispeval genetski material), in navsezadnje, ker je bil kupljen za denar. Komisija je predlagala, da bi to prakso prepovedali. Zadrega očitno izhaja iz dejstva, da smo – navajeni, da ženska, kar zadeva materinstvo, združuje dve vlogi, biološko in socialno – zdaj nenadoma soočeni še s tretjo: ženska lahko otroka nosi (je z njim noseča), a ga ni nujno zplodila in ga zagotovo ne bo socializirala. Imamo torej genetrix, mater in nosečnico.

Poleg te problematike, ki odkriva močno razširjeno kulturno predpostavko, da si ljudje želijo imeti svoje otroke (se pravi, otroke, ki so miks njihovega lastnega genetskega materiala), pa je problematika odkrila še nekaj vprašanj, ki so izrecno politične narave. Med avtorje, ki so se posvečali tem temam, sodi Marilyn Strathern (1992), ki se ukvarja – med drugim – z vprašanjem oblikovanja »personhood«, ali, z drugimi besedami, katera celica naredi človeka; zanima jo tudi vprašanje porabništva. Pravi: »V mnogih kulturah menijo, da otrok uteleša razmerje med staršema in razmerja, ki jih imata njegova starša z drugim sorodstvom. Otroka imajo tako za družbeno bitje, in reprodukcija je vzpostavljanje družbenih razmerij« (podčr. Z. S.). Iz poročila, ki ga je Gloverjev odbor predložil evropski komisiji, pa je razvidno zlasti to, da »je reprodukcija predvsem reprodukcija starševske izbire, otrok pa uteleša predvsem željo staršev, da imajo otroka« (Strathern 1992: 31-32).

VPRAŠANJA

Predpostavka, ki je bolj ali manj implicitno ves čas prisotna v vseh strokovnih poročilih, veliko manj implicitno pa v tisku, je, da naj bi NRT uporabljali zakonci ali, če ne gre drugače, stabilni pari. Vsem željam po starševstvu potemtakem naj ne bo zadoščeno, saj so samci/samke in homoseksualni pari izključeni iz te ponudbe (Lešnik 1993: 162-163, Skušek 1993b: 10).

Drugo politično vprašanje je vprašanje fenotipov in selekcije. Warnockovo poročilo predlaga, naj starša dobita bazične informacije o darovalcu (»zaradi njunega duševnega miru«) in ta informacija mora »vsebovati nekaj temeljnih podatkov o darovalcu, denimo, njegovo etnično skupino in splošno zdravstveno stanje«. Tudi poročilo španske posebne študijske komisije predlaga, da bi imeli darovalci »največjo možno fenotipsko in imunološko podobnost« s parom, kateremu darujejo svoj genetski material, hkrati pa tudi, da »imajo ženske, ki sprejmejo gamete ali embrio /.../, pravico poznati nekatere karakteristike darovalca ali darovalcev, kot so fenotip, etnična skupina, krvna skupina, genetsko zdravstveno stanje« – ne pa njihove identitete (Stolcke 1986: 18-19). Poročilo nemške parlamentarne komisije je, očitno iz zgodovinskih razlogov, previdnejše pri vprašanju izbire darovalcev. AID odsvetuje iz psihološki razlogov in zaradi težav pri izbiri darovalca, vendar dodaja: »Pri selekciji mora odločati fizično in psihično zdravje darovalca« (Stolcke 1986: 21-23). »Ali ima torej duševno zdravje genetsko podlago?« se ob tem – ne brez sarkazma – vprašuje Verena Stolcke.

Poleg običajnega strahu, ki izvira iz zgodovine (nemška testiranja v koncentracijskih taboriščih) in literature (Frankenstein), je večina ugovorov zoper NRT prišla iz cerkvenih krogov in pa,

⁸ Več o tem gl.: Cannell (1990: 667-86). Njena teza je, da so ženske po stereotipu prikljenjene na domačo, zasebno sfero in zato nimajo pravice kupovati in prodajati, pač pa samo dajati (netržni odnosi); s tem posegom prodajajo svoje reproduktivne sposobnosti in torej vstopajo na trg (moška sfera), v tržne odnose. S tem so zagrešile transgresijo, ki je očitno še hujša kot transgresija prostitutk, ki prodajajo »le« spolnost.

začuda, iz feminističnih krogov⁹. Cerkevni ugovori so se gibali v krogu »nenaravnosti«, vdora v družinsko intimnost, nespodobnosti (masturbacija), pri posegih, ki zahtevajo in vitro oploditev in presaditev embrija, pa z vprašanjem, ali sta dve celici že človek (ko je življenje enkrat spočeto, ga je treba varovati).¹⁰ Čeprav bi bilo pričakovati, da vse nove možnosti, ki jih odpira tehnologija, v očeh feminizma pomenijo »osvoboditev ženske«, saj razbremenjujejo področje, ki je bilo tako zelo zaznamovano z biologijo, in omogočajo ženskam, da oblikujejo nove identitete, ki ne bodo tako kot doslej neločljivo povezane z materinstvom, pa literatura kaže, da nikakor ni tako. Večini feminističnih avtoric se zdijo nove tehnologije sredstvo, kako je ženska (telo) še bolj izkoriščana (v znanstvene namene), da te tehnologije pomenijo še večji nadzor nad žensko seksualnostjo, hkrati pa so poskus, »polastiti se reproduktivnih zmožnosti, ki so bile v preteklosti edini vir ženske moči« (Stanworth 1987).

Očitno gre za zadrego, ki je nastala, ko med »pater« in »genitor« ni bilo več tistega enačaja, ki je v naši kulturi očitno zelo zasidran. Opraviti imamo s (celo za naše družbe naivno) predpostavko, da je genealogija biološki pedigre, ne pa družben in kulturn konstrukt. Znano je, da številne družbe s poroko opredeljujejo socialno starševstvo in se za biološkega sploh ne menijo (Skušek 1993a).

Naša družba temelji na nuklearni družini, sestavljeni iz obeh staršev in otroka. Starša sta hkrati genitorja in socialna starša, se pravi, otroka zaplodita in ga tudi socializirata. Ti pojmi so bistvo stabilnega družbenega reda. Zanimivo bi se bilo vprašati, kaj bi Warnockovo poročilo reklo, če se ta ločitev med pater in genitor ne bi zgodila s pomočjo tehnologije (se pravi, z medicinskim posegom), pač pa z neposredno darovalčevo inseminacijo. Siringa, s katero zdravnik vbrizga spermo v ženino vagino ali uterus, in epruveta sta nekakšno zagotovilo, da so naši pojmi o seksualnosti nedotaknjeni, stabilnost družbenega reda pa ohranjena.

⁹ Literatura je zelo obsežna: Thorne in Yalom (1982); Arditti et al. (1984); Corea (1985); Stanworth (1987); Spallone (1989); Strathern (1992) itn. Člankov v revijah je brez števila.

¹⁰ V to polemiko sta se vključila že pri problematiki splava M. Bloch in S. Guggenheim (1981: 376-86) in spomnila, da teoretično fetus ni niti »kristjan« niti »legitimno« družbeno bitje, dokler ni krščen in ne dobi krščanskega imena.

Literatura

- R. ARDITI, R. DUELLI-KLEIN, S. MINDEN (ur.) (1984), *Test-tube Women: What Future for Motherhood?* . London/Boston: Pandora Press.
- M. BLOCH, S. GUGGENHEIM (1981), *Compadrazgo, baptism, and the symbolism of the second birth.* *Man* , 16: 376-86.
- F. CANNELL (1990), *Concepts of parenthood: the Warnock Report, the Gillick debate, and modern myths.* *American ethnologist* 17 , 4: 667-86, še zlasti poglavji: *The surrogacy debate in the press; The Kom Cotton case.*
- A. CLARKE (1984), *Subtle forms of Sterilization Abuse: A Reproductive Rights Analyses.* V: R. ARDITI, R. DUELLI-KLEIN, S. MINDEN (ur.), *Test Tube Women* . London: Pandora Press: 188-203.
- G. COREA (1985), *The Mother machine: Reproductive Technologies from Artificial Insemination to Artificial Wombs* . New York: Harper and Row.
- L. GORDON (1976), *Women's Body, Women's Right* . London: Penguin.
- B. LEŠNIK (1993), *Istospolna partnerstva in otroci.* *ČKZ XXI* , 162-163: 49.
- A. McLAREN (1984), *Reproductive rituals: the perception of fertility in England from the sixteenth century to the nineteenth century* . London, New York: Methuen.
- Z. OGRAJENŠEK (1989), *Umetna osemenitev.* V: H. Meden-Vrtovec in sod., *Neploidnost* . Ljubljana: Cankarjeva založba.
- P. RIVIERE (1985), *Unscrambling Parenthood.* *Anthropology Today* , 4: 2-7.
- Z. SKUŠEK (1993), *Očetje in očetovstvo,* *ČKZ XII* , 162-162: 61.
- (1993), *Prokreativne in starševske pravice enospolnih parov.* *Sobotna priloga Dnevnika* : 10, 7. avgust.
- P. SPALLONE (1989), *Beyond conception: The new politics of reproduction* . London: Macmillan Education.
- M. STANWORTH (ur.) (1987), *Reproductive technologies: Gender, motherhood, and medicine* . Cambridge University Press.
- V. STOLCKE (1986), *New reproductive technologies — same old fatherhood.* *Critique of anthropology* 6 , 3: 5-31.
- M. STRATHERN (1992), *Reproducing the future; anthropology, kinship and the new reproductive technologies* . Manchester University Press.
- B. THORNE, M. YALOM (ur.) (1982), *Rethinking the Family: Some Feminist Questions* . New York/London: Longman.
- The Warnock Report: Report of the Committee of Inquiry into Human Fertilisation and Embryology* (1984). London: Her Majesty's Stationery Office.
- Zakon o zdravstvenih ukrepih pri uresničevanju pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok* (1977). Ljubljana: Ur. list, 11, 19. 5. 1977.